

Погребняк І. В.,

кандидат філологічних наук,

докторант кафедри української літератури і компаративістики
Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка

СЕМІОТИЧНА ТРАДИЦІЯ: ГЕНЕЗА І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Анотація. У статті проаналізовано теоретичні засади, генезу, тенденції розвитку семіотичного літературознавства. Розглянуто основні погляди представників різних критичних напрямів, що стали предметом активної підтримки з боку одних і гостро критикувались іншими. Зосереджено увагу на дослідженнях 50–90-х років ХХ століття як вітчизняних, так і закордонних авторів, що окреслюють проблематику використання структурно-семіотичних методів у вивченні літератури.

Ключові слова: семіотика, код, знак, семіологія, критичний напрям.

Постановка проблеми. Сьогодні набуває популярності застосування семіотичного методу дослідження у галузях гуманітарних наук, зокрема у літературознавстві. У другій половині ХХ століття семіотика привернула до себе увагу представників різних наукових напрямів, стала предметом активної дискусії серед літературознавців, філософів, соціологів, культурологів, що призвело до інтенсивного її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 50–90-ті роки з'являється значна кількість досліджень як вітчизняних, так і закордонних авторів, присвячених проблемам використання структурно-семіотичних методів у вивченні літератури. Проте проблема семіотики як моделюючої системи знайшла своє відображення набагато раніше у ґрунтовних працях, зокрема, Ч. Пірса («Логічні основи теорії знаків», 1897–1898), Ч. Моріса («Основи теорії знаків», 1938), Е. Кассіра («Філософія символічних форм», 1923–1929), Ф. де Соссюра («Праці з мовознавства», 1977) та ін. Також відомо, що у 60–70 роках ХХ століття виникло дві школи семіотики – французька (К. Леві-Строс, А. Греймас, Ц. Тодоров, Р. Барт, Ю. Крістева) і тартусько-московська (Ю. Лотман, З. Мінц, І. Чернов (Тарту), В. Топоров, В. Іванов, Б. Успенський, І. Ревзін (Москва)).

Виклад основного матеріалу. Семіотика – це наука про знаки, що з'явилася на початку ХХ століття і була потрактована як метанаука, котра має певну надбудову над цілою низкою наук та оперує поняттям знаку. Незважаючи на формальну інституціоналізацію семіотики (існує семіотична асоціація, журнали, проводяться конференції тощо), статус її як окремої науки до нашого часу залишається дискусійним. Так, інтереси семіотики поширюються на людську комунікацію (зокрема, за допомогою природної мови), спілкування тварин, інформаційні та соціальні процеси, функціонування і розвиток культури, види мистецтва тощо.

«Семіотика» – це термін полісемічний, який може вживатися на позначення сукупності синтаксичних, семантичних і прагматичних якостей знака; теорії або дисципліни, що вивчає зазначені вище якості; метатеорії, тобто науки, об'єктом якої є власне семіотика; семіотичного методу, що передбачає розгляд різних об'єктів, подій чи феноменів як знаків; при-

кладної семіотики, де семіотичний метод застосовують до різних об'єктів [1].

У контексті вищевказаного слід розрізнити такі терміни: «семіологія», що заснована на лінгвістиці швейцарського вченого Фердинанда де Соссюра, в 1950–1960-ті роки здобула популярність головним чином у континентально-європейській традиції у мовних та літературних відділах США; «семіотика», що походить із робіт американського філософа, вченого, логіка і математика Чарльза Сандерса Пірса. На жаль, відмінності між цими двома термінами часто розмиті. Чимало вчених далі використовує термін «семіотика» як синонім до понять «семіологія», «структуралізм», а іноді навіть «постструктуралізм», що призводить до ще більшої плутанини. Особливо така термінологічна дифузія спостерігається у літературознавстві.

На думку Теренса Хоукса, терміни «семіологія» і «семіотика» використовуються для позначення «науки про знаки». Єдина відмінність між ними полягає у тому, що семіології віддають перевагу європейці (з поваги до Соссюра), а семіотиці, як правило, – англомовні дослідники (з поваги до Пірса). Хоукс стверджує, що межі «галузі семіотики», якщо вони взагалі існують, «близькі до меж структуралізму: інтереси цих двох сфер не принципово відокремлені один від одного, в кінцевому варіанті обидві повинні бути включені в галузь третьої, що охоплює дисципліну, яка називається просто комунікацією. У такому контексті сам структуралізм, імовірно, виник би як метод аналізу, який пов'язує межі лінгвістики, антропології та семіотики» [2, с. 24].

Чарльз Пірс (1839–1914) і Чарльз Уільям Моріс (1901–1979) є відомими американськими філософами, які традиційно вважаються засновниками семіотики, під котрою, за Ю. Лотманом, слід розуміти науку про комунікативні системи і знаки, які використовуються у процесі спілкування. Об'єктом семіотики є знакові системи в будь-якій сфері наукового пізнання – лінгвістиці, математиці, культурології, соціології, літературі тощо.

На думку Ч. Моріса, семіотика – це уніфікована наука, яка здатна вирішувати будь-які філософські проблеми. При цьому логіку і математику він розглядав як емпіричні науки, які мають більш вузьке застосування. Мова – це система знаків, окрема галузь знакових систем, яку використовують люди і тварини. Лінгвістика у цьому сенсі підпорядковується семіотиці. Науковець розрізняв денотат знаку (об'єкт – стимулятор певної поведінки) і сигніфікат (умови і правила застосування) знаку. Значення знаку трактував як викликану ним поведінку, а самі знаки класифікував за видами значення (інформуючі, оцінюючі, спонукаючі, систематизуючі). Істина, згідно з Морісом, – це ефективне (корисне) узгодження знаків [3, с. 613].

Виходячи із припущення про те, що уніфікація результатів однієї з іпостасей людського мислення – наукове пізнання – здійснюється у межах процесу, йменованого Морісом «семіо-

зисом», учений запропонував принципово нетрадиційне тлумачення реального змісту й евристичного потенціалу семіотики як специфічної наукової дисципліни. У проблемне поле семіотики Моріс запропонував включити предмети і явища (посередники), які функціонують як знаки, чи «знакові провідники»; предмети і явища, до яких знаки належать, чи «десигнати»; вплив, що чиниться знаком на того, хто розтлумачує (інтерпретатора), внаслідок якого позначена річ стає невід'ємно пов'язаною із цим знаком (суть самих знаків) для останнього; самого інтерпретатора як такого. В абстрактній формі Моріс визначив цю взаємодію таким чином: «знаковий провідник», що декодує «певний знак» на тому рівні, на якому позначає (інтерпретує, усвідомлює) десигнат унаслідок присутності знакового провідника. Семіозис постає у Моріса процедурою «усвідомлення-внаслідок-чогось». Досліджуючи в кожному окремому випадку діадичні репертуари взаємозалежності і взаємодії трьох елементів тріади – «знаковий провідник», «десигнат», «інтерпретатор», семіотика постає у трьох позиціях: як синтаксис (вивчення міжзнакових дифузій), як семантика (вивчення відносин між знаками, предметами і явищами, що їх позначають), як прагматика (вивчення відношення знаків до їх інтерпретаторів).

На думку Моріса, інтерпретатор знаку – це певний організм, а те, що він інтерпретує, – це вбрання того органічного ества, яке (за допомогою знакових провідників) виконує роль предметів, що відсутні в тих проблемних ситуаціях, у яких ці предмети начебто присутні. Вказаний «організм» таким чином знаходить спосіб осягати цікаві для нього характеристики, що відсутні у предметах і явищах, а також ті, за якими важко спостерігати в певних параметрах наявних об'єктів. У цілісному семіотичному «осягненні» мова, згідно з концепцією Моріса, постає інтерсуб'єктивною колекцією знакових провідників, використання яких зумовлене і пов'язане певним набором фіксованих процедур синтаксису, семантики та прагматики. У дусі сучасної йому інтелектуальної моди Моріс запропонував змістовну інтерпретацію категорії «знак» у стилістиці пояснювальної парадигми дисциплін, що вивчають поведінку людини: «Якщо деяке А спрямовує поведінку до певної мети за допомогою способу, схожого з тим, як це робить деяке В, так, якщо б В було спостерігачем, тоді А – це знак». Виявивши п'ять основних видів знаків (знаки-ідентифікатори – питання «де», знаки-десигнатори – питання «що таке», прескриптивні знаки – питання «як», оцінюючі знаки – питання «чому», знаки систематизації – формують відносини тлумача з іншими знаками), Моріс сформулював підходи до розуміння категорії «дискурс», а також за допомогою комбінування різноманітних способів використання і позначення самих знаків виявив 16 типів дискурсу (науковий, міфічний, технологічний, логіко-математичний, фантастичний, поетичний, політичний, теоретичний, легальний, моральний, релігійний, граматичний, космологічний, критичний, пропагандистський, метафізичний).

Ознаки семіотики, за твердженням Моріса, не метафізичні і релятивні, вони формують упорядкований простір у безмежній сукупності конкретних дискурсивних форм. Осягнення культурного потенціалу в модусі універсальї культури здійснено, на думку Моріса, для особистості тим успішніше, чим більшою мірою певна особа орієнтована на реконструкцію саме знакового ресурсу культури, знакових феноменів у парадигмі семіотичних підходів. Тільки володіючи внутрішньою готовністю до адекватного тлумачення впливів суспільства на людину

знаково організованої інформації, маючи імунітет проти знаків, що орієнтовані на маніпуляцію людьми, особистість, на переконання Моріса, може претендувати на ефективне зберігання власного автономного «Я».

Чарльз Сандерс Пірс (1839–1914) є батьком «прагматичної філософії», яку багато хто вважає єдиним законним американським філософським рухом. Як учений і математик, який здобув міжнародну репутацію, він підготував низку досліджень із логіки (яку він прирівняв до семіотики) і наукової методології, які уможливили низку подальших розробок, починаючи від комп'ютерної науки і закінчуючи історією і філософією науки. Понад сімдесят років тому філософ Ханс Райхенбах (1939) писав, що Пірс передбачив власну революційну роботу з індуктивної логіки. Протягом життя він працював над розвитком ідеї про посередницькі ролі знаку, оскільки вважав, що не існує безпосередності знакового процесу, які ми можемо усвідомлювати тут і тепер – у цьому значенні. Пірс погоджувався з аргументами Жака Дерріди проти «міфу про присутність». Поняття посередництва заперечує наше створення і прийняття знаків та їхні відповідні об'єкти, оскільки вони перебувають «тут і зараз». Ми не сприймаємо наш культурний світ таким, яким він є, але так, як це було в минулому, шляхом опосередкування знаків.

У науковому доробку Ч. Моріса і Ч. Пірса найбільшу вагу має загальноприйняте виокремлення трьох основних рівнів семіозису:

- 1) синтактики (відношення між знаками, «формального відношення знаків один до одного»);
- 2) семантики (відношення між знаками і тим, що вони позначають, «відношення знаків до їхніх об'єктів», «суть знаку»);
- 3) прагматики (відношення індивідів до тих знаків, які вони відправляють і приймають, чи, навпаки, «відношення знаків до інтерпретаторів»).

Ці три рівні відповідають трьом розділам семіотики: синтактика, семантика і прагматика. Вони, по суті, становлять основний зміст «Основ теорії знаків» Ч. Моріса. На думку Ч. Моріса, логічний синтаксис свідомо відволікається семантичним і прагматичним виміром семіозису, акцентує увагу на логіко-граматичній структурі мови. За таких умов «мова» є сукупністю об'єктів, що пов'язані між собою відповідно до двох класів правил: правил новоутворення, які визначають припустимі самостійні поєднання членів цієї сукупності (такі поєднання називаються реченнями), і правил переутворення, що визначають речення, які можуть бути отримані з інших. Усі правила можна окреслити терміном «синтаксичне правило». Синтактика, відповідно, – це вивчення знаків та їх поєднань, організованих відповідно до синтаксичних правил [4, с. 36–89].

Ч. Моріс наголошував, що синтактика розроблена краще інших лакун семіотики. Проте сучасні дослідники апелюють думці науковця. Так, Н. Лук'янова зазначає, що Ч. Моріс дав суперечливе визначення синтактиці, і ставить питання, що означає – вивчати «відношення знаків один до одного?». Дослідниця робить такий висновок: це вивело синтактику за поле наукових досліджень, у подальшому синтактика була поглинута семантикою. Проте гіпотеза про тримірну безкінечність семіозису стала важливою методологічною основою наукових досліджень [5].

Семантика має справу з відношенням знаків до їх десигнат, а також до тих самих об'єктів, які вони позначають (денотують) чи можуть позначати (денотувати). Як і в попередньому випадку, Ч. Моріс вводить поняття «семантичне правило». На відмі-

ну від правил новоутворення і перетворення, які мають справу з відповідним поєднанням знаків та їх відношеннями, термін «семантичне правило» в межах семіотики означає (має свій десигнат) правило, що визначає, за яких умов знак застосовується до об'єкта чи ситуації; такі правила встановлюють відповідність між знаками і ситуаціями, які ці знаки можуть позначати.

Проте, за словами Ч. Моріса, синтаксичні і семантичні правила – це ніщо інше, як створені семіотикою словесні константи того, які особливості вживання знаків реальними користувачами в кожному конкретному випадку семіозису, тому він говорить про необхідність введення третього виміру – прагматичного. Спираючись на ідеї прагматизму (Ч. Пірс, У. Джеймс, Д. Дьюї, Дж. Мід), Ч. Моріс визначає основні прагматичні виміри семіотики таким шляхом: інтерпретатор знака – це організм; інтерпретанта – це навичка організму реагувати під впливом знакового середовища на об'єкти, що відсутні та істотні для безпосередньої проблемної ситуації. Завдяки семіозису організм враховує істотні властивості об'єктів, що відсутні, і спостерігає за властивостями наявних об'єктів – цим визначається загальне значення ідей як інструменту.

Ч. Моріс наголошував, що, оскільки інтерпретаторами більшості (а можливо, й усіх) знаків є живі організми, то достатньою характеристикою прагматики була б вказівка на те, що вона має справу з біотичними аспектами семіозису, з усіма психологічними, біологічними і соціологічними проявами, які спостерігаються під час функціонування знаків [4, с. 36–89].

У цьому проявляється ідея усезагальності семіотики, принаймні стосовно наук про людину. Хоча думка Ч. Моріса про підведення єдиної семіотичної основи під різні спеціальні науки не відбулась і, можливо, не відбудеться, його концепція «тріади семіозису» отримала широке поширення [6]. У деяких випадках звернення до ідей Моріса відбувається безпосередньо, як у Н. Лук'янової, яка говорить про тримірність семіозису як «методологічної основи комунікативно-семіотичного моделювання соціокультурних змін» і визначає процес комунікації таким чином: знак (чи репрезентамен) є функцією певного об'єкта, що перебуває у певному відношенні до тлумачення – інтерпретатора (інтерпретанта). [5].

Є. Шелестюк демонструє три розділи семіотики на прикладі світлофора, тим самим звертається не просто до концепції «тріади семіозису», а й погоджується у руслі поведінкового підходу із Ч. Морісом. На її думку, зміна (порядок змін, правила поєднання) кольорів світлофора – це синтактика. Семантика – це сприймання сутності знаку: стояти, приготуватися до руху, їхати, тобто, за Ч. Морісом, урахування, керівництво до дій. Прагматика – світлофор адресується двом категоріям осіб: автомобілістам і пішоходам. Для кожної із цих груп кожна конфігурація світлофора має протилежне значення, що забезпечує комунікацію учасників дорожнього руху [7].

Фердинанд де Соссюр (1857–1913) був названий «батьком сучасної лінгвістики», людиною, яка реорганізувала систематичне вивчення мови «таким чином, щоб зробити можливим досягнення лінгвістики двадцятого століття». Він просував «семіологію, загальну науку про знаки» і «структуралізм, який був важливою тенденцією у сучасній антропології та літературній критиці, а також у лінгвістиці». Він дає нам «чітке вираження того, що ми можемо назвати формальними стратегіями модерністської думки: за допомогою яких учені, філософи, художники і письменники, які працювали на початку цього століття, намагалися домовитись із складною хаотичністю усесвіту». Його

теорія мови «фокусується на проблемах, які є центральними для нових способів мислення про людину, особливо про тісний зв'язок між мовою і людським розумом».

Висновки. Таким чином, семіотика привертала увагу багатьох дослідників, проте вагомими до сьогодні є праці американських філософів Ч. Пірса, Ч. Моріса та швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра. Саме доробок останнього значно вплинув на розвиток семіотичного літературознавства. З кінця 50-х років ХХ століття теоретичне підґрунтя, створене семіотикою, використовують і в інших галузях. Особливої популярності нова наука набуває у 60–80-ті роки ХХ століття. Слід наголосити, що семіотика розвивається у різних напрямках, пропонуються нові семіотичні методології, дискутується проблематика співвідносин семіотики і критики, окреслюються використання семіотичного методу до літератури, вдосконалюється семіотика читання.

Література:

1. Encyclopedic dictionary of semiotics / gen. ed. T. Sebeok. – In 3 vol. – Vol. 1: A – M. – Vol. 2: N – Z. – Vol. 3: Bibliography. – Berlin : Mouton De Gruyter, 1986. – P. 592–593, 452.
2. Hawkes T. Structuralism and semiotics / T. Hawkes. – London – Berkeley : University of California press, 1977. – 192 p.
3. Новая философская энциклопедия : в 4-х т. / Ин-т философии РАН ; научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. – М. : Мысль, 2010. – Т. II: Е – М. – С. 613.
4. Моррис Ч. Основания теории знаков / Ч. Моррис // Семіотика ; под общ. ред. Ю.С. Степанова. – М. : Радуга, 1983. – С. 36–89.
5. Лукьянова Н.А. От знака к семиотическим конструктам коммуникативного пространства : [монография] / Н.А. Лукьянова. – Томск : Изд-во Томского политех. ун-та, 2010. – 245 с.
6. Степанов Ю.С. В мире семіотики / Ю.С. Степанов // Семіотика ; под общ. ред. Ю.С. Степанова. – М. : Радуга, 1983. – С. 5–36.
7. Шелестюк Е.В. Семіотика : [учеб. пособ.] / Е.В. Шелестюк. – Челябинск : Челяб. гос. ун-т, 2006. – 160 с.

Погребняк И. В. Семіотическая традиция: генезис и тенденции развития

Аннотация. В статье проанализированы теоретические основы, генезис, тенденции развития семіотического литературоведения. Рассмотрены основные взгляды представителей различных критических направлений, которые стали предметом активной поддержки со стороны одних и остро критиковались другими. Сосредоточено внимание на исследованиях 50–90-х годов ХХ века как отечественных, так и зарубежных авторов, которые определяют проблематику использования структурно-семіотических методов в изучении литературы.

Ключевые слова: семіотика, код, знак, семіология, критическое направление.

Pogrebniak I. Semіotic tradition: the genesis and development trends

Summary. The article analyses the theoretical basis, the genesis, and development trends of the semіotic literature. It considers the primary gazes of the representatives' of variant critical currents which had become a subject of strong support from ones and intense critics from others. The attention is focused on the researches of the 1950–1990's in ХХ century of both national and foreign authors, which outline the topics of usage of the structural and semіotic methods in the study of literature.

Key words: semіotics, code, sign, semіology, critical direction.